

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ЗАРИНА НАТИГ ГЫЗЫ АСЛАНОВА

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВРЕМЯ КАК КАТЕГОРИЯ ТЕКСТА
(на материале английского языка)

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2011

Работа выполнена на кафедре стилистики и культуры речи английского языка Азербайджанского университета языков

Научный руководитель: доктор филологических наук, профессор
Мехпара Талат гызы Гаибова

Официальные
оппоненты: доктор филологических наук
Азиза Гусейн гызы Гаджиева

доктор философии по филологии, доцент
Бегляр Исламхан оглу Гаджиев

Ведущая организация: Кафедра английской филологии
Бакинского славянского университета

Защита состоится _____ 2011 г. в 10⁰⁰ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.081 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора наук и доктора философии в Азербайджанском университете языков.

Адрес: А2 1014, г. Баку, ул. Р.Бейбутова, 60

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Азербайджанского университета языков.

Автореферат разослан _____ 2011 г.

Учёный секретарь Диссертационного совета
Д.02.081, доктор философии
по филологии, доцент

Севда Давуд гызы Вагабова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Данная работа посвящена одной из самых интересных проблем современной лингвистики – изучению времени в художественном тексте.

Категория времени – важная универсальная категория, которая одновременно является сложной и абстрактной для постижения.

Актуальность исследования. В последние десятилетия категория времени по-новому рассматривается в своих языковых проявлениях в связи с интенсивным развитием когнитивной парадигмы знания в лингвистике и интеграцией смежных гуманитарных наук. Язык, как основной способ отражения объективной реальности, располагает целым спектром средств для выражения временных отношений. Языковое время выступает способом презентации в языке тех отношений, в которых находятся свойства различных форм времени.

Необходимо отметить, что, несмотря на успехи современной лингвистики в изучении грамматического времени достаточно интересным представляется исследование категории времени в художественных произведениях, поскольку время здесь имеет свои своеобразные черты. Как в общей теории лингвистики, так и конкретно в английском языке проблема художественного времени не была всесторонне и систематически исследована.

Актуальность настоящего исследования обусловлена возрастающим интересом к вопросам пространства и времени в современном художественном тексте, характеризующемся сложным переплетением временных пластов, ломкой хронологической последовательности фабульных событий, а также поиском новых путей в изучении механизмов реализации художественного времени.

Еще не в достаточной степени изученным является взаимодействие и взаимозависимость грамматического и художественного времени. Настоящая работа призвана в определенной мере восполнить пробел в исследовании функционирования грамматической категории времени на уровне текста.

Актуальность исследования обуславливается также необходимостью изучения языковых средств, которые способствуют изображению художественного времени, созданию меняющейся временной перспективы в тексте.

Предмет исследования заключается в обобщении и систематизации результатов, полученных в ходе исследования художественного времени в произведениях А.Хейли.

Объектом исследования настоящей работы является исследование реализации категории времени в произведениях американского писателя конца XX века Артура Хейли, таких как «Отель», «Детектив», «Последний диагноз», «Могучая медицина».

Цель и задачи исследования. Основной целью работы является изучение сущности художественного времени, его роли в тексте и комплексное исследование языковых средств выражения категории времени в англоязычном художественном тексте.

Для достижения поставленной цели требуется реализация следующих конкретных задач:

- дать определение художественного времени;
- выделить составляющие компоненты художественного времени текста;
- изучить основные направления художественного времени в тексте;
- дать подробную характеристику основных процессов, лежащих в основе преломления художественным временем времени объективного и перцептуального;
- определить потенциал временных форм английского глагола при реализации художественного времени в рамках двух временных подсистем: плана речи автора и плана речи персонажей;
- выявить языковые средства выражения категории времени в англоязычных текстах, обусловленные конкретными свойствами «художественного времени»;
- систематизировать языковые средства выражения категории времени в произведениях А.Хейли и определить характер актуализации данной категории.

В основу предпринятого исследования положена следующая *гипотеза* – художественное время как категория текста:

1) представляет собой грамматическое время, которое реализуется на уровне художественного текста и характеризуется взаимодействием множества временных систем (сюжетное, авторское и читательское время), соотнесенное с одной стороны, с объективным временем, а с другой стороны, с отражением временных отношений действительности в сознании людей;

2) моделируется с помощью комплекса взаимодействующих

средств различных уровней: композиции, лексической системы, разного рода повторов, стилистических приемов;

3) может быть объективно установлено и выявлено методами лингвистического анализа.

Теоретическая и методологическая основа исследования.

Методы лингвистического исследования, применяемые в диссертации, обусловлены ее целью, задачами и характером материала. При написании работы применяется контекстологический, композиционный, стилистический и грамматический методы анализа текста для выявления временных отношений в составе рассматриваемых художественных произведений, а также аналитико-описательный метод исследования.

В качестве теоретической основы настоящей диссертации использовались труды отечественных и зарубежных лингвистов. Так, в работе нашли отражение результаты исследований категории времени З.Я.Тураевой, И.Р.Гальпериным, Д.С.Лихачевым, В.А.Кухаренко, М.М.Бахтиным, О.И.Москальской, М.Т.Гаировой, К.М.Абдуллаевым и других.

Научная новизна исследования заключается в том, что в ней впервые предпринята попытка целенаправленного, системного исследования художественного времени как многопланового феномена в произведениях А.Хейли. Представляется, что данное время, как содержательная форма, наиболее ярко проявляется в творчестве этого писателя. Поэтому исследование художественного времени, фигурирующего в его произведениях, помогает глубже понять авторские интенции в области этического и эстетического, позволяет прояснить многие особенности мировоззрения писателя.

Разработка заявленной темы диссертации даёт возможность по-новому представить художественный мир Хейли, увидеть скрытый в глубине повествовательной ткани смысл произведений автора. Работа выполнена на стыке таких научных дисциплин, как практическая грамматика, лингвистика текста, стилистика и философия.

Научно-теоретическое и практическое значение работы.

Теоретическое значение диссертации заключается в выявлении, описании и систематизации языковых средств выражения времени и установлении их роли в моделировании действительности художественного текста, которая характеризуется, к примеру, сложным переплетением временных пластов и ломкой хронологической последовательности событий.

Практическая ценность диссертации заключается в возможности использования ее материалов и выводов в соответствующих разделах учебных курсов по практике преподавания английского языка, в курсах интерпретации художественного текста, стилистики современного английского языка, в спецкурсах по лингвистике текста. Ее результаты могут быть отражены в специальных пособиях по этим дисциплинам, в научно-исследовательской работе студентов.

Материалом исследования послужили контексты, выбранные из произведений А.Хейли (общим объемом более 2000 страниц в количестве более 113 художественных текстов, где анализировалось художественное время).

На защиту выносятся следующие положения:

1) Реализация художественного времени следует определённым закономерностям темпоральной структуры текста и характеризуется двойной детерминированностью: художественное время отражает временную модель объективной реальности, но следует законам художественного мира в результате подчинения психологическим и идеологическим установкам автора, его стилистическим задачам, а также восприятию читателем.

2) Временные формы глагола утрачивают на уровне художественного текста свою связь со временем реальным, выраженную в моменте речи как точке временного отсчёта событий, и соотносятся с фиктивным настоящим художественного текста, то есть последовательностью фабульных событий, что накладывает на них новые значения. Значения, столкнувшиеся в одной временной форме глагола, не отменяют друг друга, а взаимосоотносятся. В сложной семантике временных форм и заключается особенность выражения категории времени на уровне художественного текста.

3) Особым экспрессивным потенциалом в реализации временных сдвигов настоящего, прошлого художественного времени обладают такие временные формы глагола, которые являются результатом варьирования и замещения временной подсистемы автора и персонажей.

Апробация работы. Работа выполнена на кафедре стилистики английского языка и культуры речи Азербайджанского университета языков. Основные положения и результаты проведенного диссертационного исследования регулярно обсуждались на заседаниях кафедры. По теме диссертации опубликованы 9 научных статей в

республике и за рубежом (Россия), а также тезисы доклада, представленные на II Республиканской научной конференции.

Структура и объем диссертации. Работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и источников. Общий объем диссертационной работы 120 листов компьютерной графики.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается выбор темы исследования, ее актуальность и научная новизна, формулируются основная цель и конкретные задачи, характеризуется объект и предмет исследования, определяются исследовательские методы, раскрывается новизна, практическая ценность и теоретическая значимость работы, формулируются положения, выносимые на защиту. Здесь же излагаются сведения об апробации исследования и его структуре.

Первая глава под названием «Теоретические принципы исследования языка художественного текста» посвящена основным проблемам лингвистики текста, а именно вопросам, изучению особенностей художественного текста, раскрытию понятия и сущности художественного времени, его основных свойств. Данная глава состоит из трех параграфов.

В первом параграфе, именуемом «Основные проблемы лингвистики текста» рассматривается проблема понятия текста.

Определение текста, которое можно было бы считать исчерпывающим, является спорным и еще не выработано. Представляется бесспорным, что любой текст, прежде всего, выступает как коммуникативная единица и должен рассматриваться с точки зрения акта коммуникации и его компонентов. Анализ текста позволяет выявить его количественные и качественные характеристики. Пространственно-количественные характеристики включают линейную протяженность («объем») текста и его элементов; членение текста и пропорции его частей; количество, последовательность, распределение и частность элементов; наличие повторяющихся и единичных элементов; направление семантических связей между элементами (прогрессивные-регрессивные связи) и др. Качественные характеристики обеспечивают выявление взаимообусловленности формы и содержания, помогают проследить зависимость между коммуникативной интенцией и коммуникативным

эффектом, определить тип и жанр текста, его принадлежность к определенному функциональному стилю, способствуя созданию универсальной типологии текстов.

Рассмотрев различные мнения ученых о понятии «текст», мы придерживаемся определения, выделенным проф. И.Р.Гальпериным, которое точно отображает категорию текста.: «Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объектированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку».¹ И.Р.Гальперин характеризует текст как «особую разновидность речетворчества, имеющую свои параметры, отличные от параметров устной речи». В данной формулировке учтены и внутренние и внешние характеристики текста: его разложимость на более мелкие единицы и несводимость к ним, его связь с адресантом, его направленность на адресата и, наконец, его письменный характер.

Во втором параграфе «Предложение, сверхфразовое единство, текст», в центре внимания находится вопрос изучения единиц лингвистики текста.

Предложение, как единица языка – это только типовое отображение абстрактной ситуации, тогда как в тексте всегда содержится конкретная авторская мысль, и ее содержание не идентично содержанию составляющих текст языковых единиц.²

Текст – это своего рода снятый момент процесса, в котором все дистинктивные признаки объекта с большей или меньшей степенью обозначают отчетливость. Единица текста, а ее называют по-разному – сверхфразовое единство, сложное синтаксическое целое, прозаическая строфа, представляет собой важное звено, связующее план выражения и план содержания художественного целого. Следует отметить, что изучение сверхфразового единства (СФЕ) способствует изучению

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с. 18

² Гаибова М.Т. Прагмалингвистический анализ художественного текста. Баку: АГУ, 1986, с. 22

системы речи, которая, по мнению многих языковедов должна быть включена в систему общей теории грамматики. СФЕ – это не механическая сумма предложений, а качественно новое структурно-смысловое образование, параметры которого существенно отличаются от параметров предложения; СФЕ понимается как сложное структурное единство, состоящее более чем из одного самостоятельного предложения, которое обладает смысловой целостностью в контексте связной речи и выступает как часть завершенной коммуникации.

Таким образом, 1) текст в широком смысле (макротекст) – целое речевое произведение; 2) сверхфразовое единство (сложное синтаксическое целое) – текст в узком смысле (микротекст).

В данном параграфе также рассматриваются особенности художественного текста. Если для текста как продукта речи характерным является действительность-смысл-текст, то для художественного текста, по мнению Г.В.Степанова, это выглядит иначе: «действительность - образ-текст». Все это ярко демонстрирует сочетание отражения объективной действительности и фантазии, правды и вымысла. В художественном тексте раскрываются такие основные величины, как мир действительности, мир понятий и мир значений. Данный текст жестко ограничен во времени и пространстве и представляет собой закрытую художественную систему, элементы которой не подлежат дальнейшему развитию, изъятию или замене.

Художественный текст, как особая форма коммуникации, нуждается в рассмотрении таких элементов как адресант, сообщение, адресат, код, кодирование, декодирование и т.п. а, также таких параметров, как 1) характер информативности текста; 2) специфика его коммуникативности; 3) особенности взаимодействия системы кодов; 4) характер интерпретации процессов кодирования-декодирования; 5) взаимоотношения писателя и читателя; 6) стилевая маркированность.

Трактовка художественного текста по Гаировой М.Т., более четко отражает особенности данного текста: «Художественный текст – это особая форма коммуникации, элемент особой формы общения – опосредованно-художественного общения, один из видов эстетической деятельности, который создается в результате взаимодействия плана выражения и плана содержания. Опосредованность коммуникативного аспекта художественного текста определяется тем, что: во-первых, автор выражает свое отношение к

действительности непрямо, а сквозь призму восприятия персонажей; во-вторых, автор-читатель являются обобщенно-предполагаемыми коммуникантами; в-третьих, успех коммуникативного акта зависит от многих факторов, не зависящих от текста художественного произведения».¹

Невозможно представить художественное произведение без метафоры, картины, зрелища в рамках и вне рамок текста. Здесь придается особое значение образности языка, художественности, пестроте изображения, эмоциональному выражению мысли. Изобилие символов, разнообразных стиливых переносов, окраски и цвета, поэтичности языка, выразительности образа увеличивает объем художественной задумки произведения, и не допускает разграничению описываемых читателем событий.²

Третий параграф, «Понятие и раскрытие сущности художественного времени» посвящен вопросу изучения художественного времени. Понятие темпоральности шире понятия грамматической категории времени и включает грамматические, лексические и комбинированные языковые средства выражения философской категории времени. Структура временных отношений, соотношенность с миром реалий могут быть выявлены только на уровне текста. Это доказывает то, что категория времени должна рассматриваться как текстовая категория, основные особенности которой не определяются на уровне предложения.

При формировании категории художественного времени основным переключателем из одной временной плоскости в другую, как правило, являются не видо-временные формы, а лексические системы, стилистические приемы, композиция, графические средства (отбивки, разные типы шрифтов).

Особенностью художественного произведения является отсутствие прямой временной соотношенности с реальным моментом речи автора или читателя и видо-временных форм, которые создают темпоральную структуру мира персонажей в соответствии с временем автора и читателя.

С точки зрения целостного метода лингвистического

¹ Гаибова М.Т. Текст и культура // Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri, Bakı: Mütərcim, 2008, с. 84-89

² Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2005, s. 23

исследования, под художественным временем следует понимать взаимодействие множества временных систем (сюжетное, авторское и читательское время), где необходимо наличие точки отсчета – нуля на линии времени, упорядоченности и соотнесенности действий (отношение порядка «раньше чем», «позже чем»), что позволяет определить структуру временных отношений и подчинить себе и время грамматическое и философское его понимание писателем.

Вторая глава называется «Аспектуально–темпоральные варианты форм художественного времени» и состоит из 8 параграфов, где рассматриваются средства выражения художественного времени в художественном тексте, а именно видо-временные формы, возникающие при порождении текста, определяется их роль в создании художественного времени, во взаимодействии с неграмматическими элементами контекста.

В данной главе был проведен анализ аспектуально-темпоральных вариантов форм художественного времени (грамматическая семантика формы).

Рассмотрим, к примеру, одну из функций настоящего индифинитного времени – НИ актуальное.

Lord answered confidently, "Because what we have here will be useful? And there are ways of handling it". (Strong Medicine, p.214)

НИ актуальное характеризуется включением векторного нуля¹ оси ориентации настоящего времени в протяженность действия; единичностью действия; локализованностью действия во времени.

Сема локализованности\нелокализованности действия является одним из признаков видо-временной формы. Например, длительные формы выражают локализованность действия (Present Continuous), но с другой стороны, Present Indefinite также выражает локализованность действия, т.е. такая оппозиция на эту сему может оказаться под влиянием таких внешних факторов, как лексические и грамматические или их комбинация.

НИ актуальное характеризуется признаком субституции – заменой НИ формой настоящего длительного (НД) в тех случаях, где это позволяет лексическая окраска глагола. Для реализации НИ актуального необходимо наличие благоприятного контекста; форма повелительного наклонения, что обеспечивает последующее

¹ Векторный ноль – точка отсчета на линии времени, которая выражает упорядоченность, последовательность действий во временном континууме.

конкретное действие; наличие показателей типа *now, here*, что способствует локализации действия во временном континууме, где *now* обозначает время высказывания говорящим, а *here* – место высказывания¹, что является указателем приближенности к говорящему.

В отрывке, форма НИ *what we have here* характеризуется значением «сейчас», т.е. данная форма может быть заменена формой НД *what we are having here*, а индикатор места *here* является показателем локализованности действия во времени.

НИ актуальное встречается в плане персонажей, в частности в диалогической речи, хотя и возможно употребление и в плане рассказчика. В плане персонажей НИ актуальное выражает единичное действие и нейтрально к выражению плотности действия. В произведениях А.Хейли НИ актуальное встречается крайне редко, т.к., если у глагольной формы существует значение «сейчас» и «теперь» писатель использует НД.

Формы настоящего времени характеризуются значением «настоящего» действующих лиц, их «сейчас, теперь», таким образом, являясь частью целого единства – текста, связанного с идеей прошедшего с точки зрения автора и читателя. Все эти значения взаимосвязаны и существуют в одной форме на уровне художественного текста, что и является признаком многозначности. Многозначность формы – это результат ее функционирования на различных уровнях. Образ персонажа и его индивидуальное время объединяют отрезки диалогической речи, являющейся элементом текста. Для глубокого осмысления и понимания особенностей художественного времени следует принимать во внимание множественность взаимодействующих временных систем. В тех случаях, когда художественное настоящее время выражено формой настоящего индефинитного, имитируется выполнение условия, характеризующего каноническую речевую ситуацию, – время создания текста говорящим синхронно времени его восприятия слушающим. У читателя создается иллюзия реальности событий, происходящих с персонажем.

НИ актуальное может выступать в различных вариантах. Например, в одном варианте прослеживается выражение конкретного действия, совпадающего с векторным нулем, а в другом варианте

¹ Yule G. Pragmatics. Oxford University Press, 1996, p. 13

возможно выражение расширенного настоящего, связанного со сферой будущего и прошедшего, примыкающего к точке отсчета. НИ актуальное также характеризуется одномоментностью или выражает более обширные отрезки времени.

Таким образом, во второй главе была предпринята попытка определить средства выражения художественного времени путем контекстологического, грамматического и аналитико-описательного методов анализа текста с точки зрения выявления временных отношений в составе произведений А.Хейли.

В данной главе на основе тщательного анализа текстов было выявлено функционирование видо-временных форм английского глагола, где одним из основных признаков является их сочетаемость с лексическими средствами выражения временных отношений и замена одной видо-временной формы другой.

Третья глава, под названием «Композиционно-стилистические функции художественного времени», состоит из 6 параграфов. Анализ композиционно-стилистических функций художественного времени позволил установить внутритекстовые связи, характеризующиеся сложным переплетением временных пластов и хронологической последовательностью событий.

По композиционному признаку (способность формы участвовать в той или иной форме изложения) выделяются композиционно-стилистические функции настоящего индифинитного времени, настоящего длительного времени, настоящего перфектного времени, прошедшего индифинитного времени, прошедшего длительного времени, прошедшего перфектного времени.

Рассмотрим, к примеру, одну из функций Прошедшего Индифинитного времени (ПИ) – ПИ повествовательное.

He spoke into the telephone again and Christine returned to the office window which was on the main mezzanine floor. Head tilted back to keep the cigarette smoke from her eyes, she looked casually across the city. Directly ahead, through an avenue of space between adjoining buildings, she could see into the tight, crowded rectangle of the French Quarter. With midnight an hour away, it was early yet for the Quarter, and lights in front of late night bars, bistros, jazz halls, and strip joints – as well as behind darkened shutters – would burn well into tomorrow morning. (Hotel, p. 4)

ПИ повествовательное развивается в одном направлении, т.е. оно однонаправлено и может быть представлено как константно ориентированная величина. Для ПИ повествовательного необходимо

сохранение упорядоченности действий. ПИ повествовательное считается самой характерной функцией формы ПИ. Оно характеризуется последовательностью действий, и на временной оси действия повествуются в строгой последовательности. Здесь немаловажно затронуть понятие диалектического единства дискретности и недискретности. Дискретность создается за счет расчленения событий, которыми отмеряется время. Недискретность же создается за счет того, что каждый данный эпизод вливается в общий поток событий.¹

ПИ повествовательному характерен повтор одной и той же грамматической формы, что выражает последовательность описываемых событий.

Последовательность действий выражена простой последовательностью, где временные отношения выделены союзом *and* и *before*. Союз *and* выступает в качестве композиционного средства объединения однородных сказуемых, выражающих последовательные действия, т.е. действия развиваются в одной плоскости, где отсутствует ситуация-основа. Смысловые отношения между частями присоединительной конструкции выражаются не только союзом, но и всем построением частей, объединяемых друг с другом, где свойственна функция сцепления и тематического объединения отрезков текста в единое повествование.²

Необходимо отметить, что ПИ повествовательное также используется в сочетании с лексическими маркерами времени, такими как *with midnight an hour away*, что подчеркивает объективную действительность, как бы перенося из мира вымышленного в мир реальный. Это приближает нас к единичности фактов объективного мира.

Форма прошедшего индефинитного времени в традиционном повествовании утрачивает грамматическую функцию прошедшего времени и приобретает текстовую функцию отображения настоящего. В ретроспективном отрезке повествования излагаются события, имевшие место в период, предшествующий «текущему моменту текстового времени».

¹ Тураева З.Я., Категория времени. Время грамматическое и время художественное. М.: Высшая школа, 1979, с. 130

² Гаибова М.Т., Лингвистическое исследование. Единицы художественного текста. Баку: ADU, 2006, с. 97

Грамматические формы ПИ повествовательного конкретно демонстрируют жизненную ситуацию и выражают индивидуализацию повествования. Они также вносят в произведение подробности материального мира, определенность единичного случая.

Таким образом, в третьей главе была предпринята попытка определить средства выражения художественного времени путем контекстологического, композиционного, стилистического, и аналитико-описательного методов анализа текста с точки зрения выявления композиционно-стилистических функций.

В работе рассматриваются только формы настоящего и прошедшего времени, а формы будущего времени играют незначительную роль, т.к. не участвуют в развитии повествования и их употребление носит изолированный характер.

В Заключении представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации.

1. Данное исследование позволило установить, что структура временных отношений может быть выявлена только на уровне текста, а не на уровне предложения или сверхфразового единства.

2. Особенность художественного времени и видо-временных форм выражается в условности точки отсчета – нуля на линии времени, который позволяет определить структуру временных отношений. Векторный нуль выражает условность, реляционный характер категории времени на уровне текста, последовательность действий во временном континууме.

3. Художественное произведение характеризуется отсутствием прямой временной соотнесенности с реальным моментом речи автора или читателя и видо-временных форм, которые создают темпоральную структуру мира персонажей в соответствии с временем автора и читателя.

4. В данном исследовании представлены морфологические средства, т.е. видо-временные формы. Использование видо-временных форм, являющихся ядром функционально-семантической категории темпоральности в языке, представляет определенный интерес и создает фон. Эти средства выражения художественного времени участвуют и в организации целого текста. Следовательно, художественное время следует считать одну из форм организации и целого текста, что позволяет изучить сущность текста, выявить внутритекстовые отношения.

Представленный в диссертации методологический подход к

анализу видо-временных форм и композиционно-стилистических функций настоящего и прошедшего времен позволил установить закономерности их использования, а также наметить некоторые основания для проведения их классификации.

5. Аспектуально-темпоральные варианты форм этих времен подразделяются на различные классификации, свойственные только определенному времени. Индефинитные варианты форм настоящего и прошедшего времен отличны друг от друга. Например, НИ имеет НИ актуальное, НИ кратное, НИ постоянное и НИ проспективное, однако ПИ подразделяется на ПИ единичного действия, ПИ соотносительное и ПИ кратно-соотносительное. Перфектные же формы, наоборот, характеризуются одними и теми же вариантами. Например, и НП и ПП имеют эксклюзивные, инклюзивные, кратные варианты форм. У длительных форм наблюдается практически такая же тенденция. НД и ПД оба имеют семантику кратности и проспективности, но различны в том, что НД имеет НД актуальное, а ПД – ПД единичного действия.

6. Композиционно-стилистические функции настоящего и прошедшего времен схожи, т.к. во всех вариантах форм можно проследить описательную и повествовательную функции, что свойственно авторской речи.

Нам представляется, что основным грамматическим показателем прошедшего времени принято считать форму перфекта прошедшего времени. Однако, как показывает анализ текстового материала, форма перфекта прошедшего времени служит индикатором ретроспекции, как правило, лишь в хронологически связанном тексте при условии, что «сюжетное настоящее» выражено формой прошедшего неопределенного. Если в «сюжетном настоящем» стоит настоящее неопределенное, то переход в план прошедшего осуществляется формой прошедшего индефинитного.

Также считаем необходимым отметить, что события в прошедшем индефинитном и события в перфекте прошедшего времени принадлежат к разным временным планам, поэтому мы считаем возможным говорить о том, что перфект утрачивает свою грамматическую функцию обозначения предшествования в рамках целостного периода времени (настоящего, прошедшего или будущего). В повествовании форма перфекта прошедшего времени служит для обозначения «сюжетного прошедшего» и соответствует речевому употреблению прошедшего неопределенного.

Можно полагать, что проведенное нами исследование

художественного времени в произведениях А.Хейли, не претендует на окончательное решение данной проблемы. Художественное время – это весьма сложная, противоречивая и абстрактная для постижения проблема. Но мы надеемся, что полученные результаты и выводы в ходе исследования в значительной мере будут способствовать дальнейшему исследованию данной проблемы и станут толчком для более углубленного понимания и изучения лингвистики текста.

Целый ряд проблем, связанных с категорией художественного времени, до сих пор не получил в литературоведении однозначного решения. Это можно объяснить не во всем сходными представлениями учёных о структуре художественного произведения, а также о возможности различных точек зрения на изображённый мир.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

1. Художественное время как категория текста // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2002, № 4, s. 51-53
2. Единицы лингвистики текста // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2003, № 1-2, s. 172-175
3. Художественный текст как особая форма коммуникации // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2004, № 2, s. 73-76
4. Варианты форм и функции настоящего длительного времени в произведениях А.Хейли // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2005, № 3, s. 76-78
5. Формы и функции прошедшего перфектного времени в произведениях А.Хейли // АМЕА-nın Filoloqiya məsələləri, Bakı: Nurlan, 2008, № 5, s. 173-181
6. Mətnin şərhində bədii zaman problemi / ADU, II Respublika Elmi Konfrasının Materialları, 2009, II hissə, s. 209-213
7. Формы и функции настоящего индифинитного времени в произведениях А.Хейли // Современные гуманитарные исследования, М., 2009, № 5, с. 99-102
8. Проблема композиционно-стилистических функций прошедшего индифинитного времени в произведениях А.Хейли // Qafqaz Universitetin Qənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı, Bakı, 2010, s. 474-476
9. О проблеме аспектуально-темпоральных вариантов форм и композиционно-стилистических функций настоящего перфектного времени в произведениях А.Хейли // Материалы международной научной конференции «Вербальные коммуникативные технологии – 2», Тбилиси, 2010, с. 15-18

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ZƏRİNƏ NATİQ qızı ASLANOVA

BƏDİİ ZAMAN MƏTN KATEQORİYASI KİMİ
(ingilis dili materialı əsasında)

10.02.04 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2011

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı və nitq mədəniyyəti kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:	filologiya elmləri doktoru, professor Mehparə Tələt qızı Qayıbova
Rəsmi opponetlər:	filologiya elmləri doktoru Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva filologiya elmləri namizədi, dosent Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev
Aparıcı təşkilat:	Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası kafedrası

Müdafiə _____ 2011-ci il saat 10⁰⁰-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat işi müasir dilçiliyin ən maraqlı problemlərindən biri olan bədii mətndə zamanın öyrənilməsinə həsr olunur.

Zaman kateqoriyası, eyni zamanda, mürəkkəb və mücərrəd universal kateqoriya sayılır.

Mövzunun aktuallığı. Son onilliklərdə zaman kateqoriyası dilçilikdə yeni baxışdan – koqnitiv paradigmanın səmərəli inkişafı ilə vəhdətdə olan humanitar elmlərin inteqrasiyası baxımından, dilin təzahür formaları kimi araşdırılır. Dil obyektiv reallığı əks etdirən əsas vasitə kimi, zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün bir sıra spektrlərdən ibarətdir. Dildə zaman müxtəlif zaman formalarının xüsusiyyətlərindən ibarət əlaqələri göstərən vasitə kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə qrammatik zamanın öyrənilməsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilməmişdirsə də, bədii əsərlərdə zaman kateqoriyasının tədqiqi hələ də böyük maraqla qarşılır və bunun əsas səbəbi zamanın özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Ümumi dilçilik nəzəriyyəsində olduğu kimi, ingilis dilində də konkret olaraq, bədii zaman problemi hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Mövzunun aktuallığı zaman qatlarının mürəkkəb şəkildə qovuşması, bədii əsərdə təsvir olunan hadisələrdə xronoloji ardıcılığın kəşşməsi, eləcə də, bədii zamanın reallaşması mexanizminin öyrənilməsində yeni üsulların araşdırılması baxımından müasir bədii mətnə məkan və zaman məsələlərinə olan marağın artması ilə səciyələndir.

Bundan əlavə, qrammatik və bədii zamanın bir-birinə qarşılıqlı təsiri və onların bir-birindən asılılığı lazımi dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Tədqiqat işi mətn səviyyəsində qrammatik zaman kateqoriyasının fəaliyyətinə dair aparılan araşdırmaları müəyyən mənada tamamlamaq və təkmilləşdirmək məqsədini güdür.

Mövzunun aktuallığı bir də onunla şərtlənir ki, mətnə bədii zamanın təsvirinin, dəyişən zaman perspektivlərinin yaranması üçün şərait yaradan dil vasitələrinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işinin obyektı XX əsrin sonlarında yazıb-yaratmış Amerika yazıçısı A.Heylinin “Otel”, “Xəfiyyə”, “Sonuncu diaqnoz”, “Qüdrətli tibb” adlı əsərlərində bədii zaman kateqoriyasının reallaşmasının araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın işinin predmeti A.Heylinin əsərlərində bədii zamanın tədqiqində əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsindən və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İşin əsas məqsədi bədii zamanın mahiyyətinin öyrənilməsi, onun mətndəki rolu və ingilisdilli bədii mətnlərdə zaman kateqoriyasını ifadə edən dil vasitələrinin kompleks şəkildə tədqiqindən ibarətdir.

Qarşıya qoyduğumuz məqsədə çatmaq üçün konkret olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- bədii zamanın tərifini müəyyən etmək;
- mətnin bədii zaman komponentlərini ayırd etmək;
- mətndə bədii zamanın əsas istiqamətlərini öyrənmək;
- bədii zaman əsasında əks etdirilən obyektiv və perseptual zamanın əsas proseslərini ətraflı şəkildə xarakterizə etmək;
- müəllifin nitq planı və personajın nitq planı kimi, iki zaman yarım sistemi çərçivəsində bədii zamanın reallaşmasında ingilis dili felinin zaman formalarının potensialını təyin etmək;
- “bədii zaman”ın konkret xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən ingilisdilli mətnlərdə zaman kateqoriyasını ifadə edən dil vasitələrini aşkar etmək;
- A.Heylinin əsərlərində zaman kateqoriyasını ifadə edən dil vasitələrini sistemləşdirmək və bu kateqoriyanın fəallığında əsas cəhəti müəyyən etmək.

Tədqiq olunan iş əsaslanaraq, mətnin kateqoriyası sayılan bədii zaman haqqında aşağıdakı fərziyyə ehtimal olunur:

1) bədii mətn səviyyəsində reallaşan və çox saylı zaman sistemlərinin (süjet, müəllif və oxucu zamanı) bir-birinə olan qarşılıqlı təsiri ilə səciyyələnən, bir tərəfdən obyektiv zamanla əlaqələndirilən, digər tərəfdən isə, insan şüurunda gerçəkliyin zaman əlaqələrini əks etdirən qrammatik zaman kimi təsvir olunur;

2) dilin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı vəhdətdə olan vasitələr kompleksi – kompozisiya, leksik sistem, müxtəlif növ təkrarlar, üslubi fiqurların köməyi ilə modelləşdirilir;

3) ola bilsin ki, obyektiv surətdə yaranıb linqvistik təhlil metodları vasitəsilə aşkar olunur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiyada tətbiq olunan dilçilik tədqiqatı metodları işin məqsədi, vəzifələri və materialın xarakterindən asılıdır. Tədqiqat zamanı araşdırılan bədii əsərin tərkibində zaman əlaqələrinin aşkar olunması üçün mətnin kontekstoloji, kompozisiyon, üslubi və qrammatik təhlil metodları, eləcə də analitik-təsviri tədqiqat metodu tətbiq olunur.

Dissertasiyanın nəzəri əsasını İ.R.Qalperin, Z.Y.Turayeva,

D.S.Lixaçov, V.A.Kuxarenko, M.M.Baxtin, O.İ.Moskalskaya, M.T.Qayıbova, K.M.Abdullayev və digər dilçilərin zaman kateqoriyası ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, A.Heylinin əsərləri əsasında ilk dəfə olaraq, bədii zamanın çoxplanlı fenomen kimi məqsədyönlü, sistemli tədqiqi aparılmışdır. Burada yazıçının yaradıcılığında bədii zamanın dolğun forma kimi daha qabarıq şəkildə verilməsi öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən də, onun əsərlərində olan bədii zamanın tədqiqi etik və estetik sahələrdə müəllif niyyətini daha dərinləndirən anlamağa, yazıçının dünyagörüşünün bir çox xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Dissertasiyanın mövzusu A.Heylinin bədii dünyasına yeni prizmadan baxmağa, müəllifin əsərlərinin dərinliklərində gizli məna çalarlarını müşahidə etməyə imkan verir. İş praktik qrammatika, mətn dilçiliyi, üslubiyyat və dilin fəlsəfəsi kimi linqvistik sahələrin qovşağında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti zaman ifadə edən dil vasitələrinin aşkar olunmasından, təsviri və sistemləşdirilməsindən, onların bədii mətndəki hadisələrin zaman qatları ilə xronoloji ardıcılığın qırılması arasındakı mürəkkəb birləşməsi ilə səciyyələnən gerçəkliyin modelləşdirilməsində onların rolunu təyin etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiya materialları və alınan nəticələrdən ingilis dilinin şifahi və yazılı nitq praktikası dərslərində, bədii mətnin şərh, müasir ingilis dilinin üslubiyyatı kurslarında, mətn dilçiliyinə dair ixtisas kurslarında istifadə etmək olar. Əldə olunmuş elmi qənaətlər belə fənlərə aid yazılan dərslər vəsaitlərində, tələbələrin elmi-tədqiqat işlərində öz əksini tapa bilər.

Tədqiqatın materiallarını A.Heylinin əsərlərindən seçilmiş (bədii zamanın təhlil olunduğu ümumi həcmi 2000 səhifədən ibarət 113-dən artıq bədii mətn) kontekstlər təşkil edir.

Müdafiəyə əsağdakı nəzəri müddəalar irəli sürülür:

1) bədii zamanın reallaşması mətnin temporal quruluşunun müəyyən qanunauyğunluqları üzrə aparılır və ikiqat təyin olunması ilə səciyyələnir: bədii zaman obyektiv reallığın zaman modelini əks etdirir, lakin müəllifin psixoloji və ideoloji məqsədlərindən asılılığının, onun üslubi vəzifələrinin, eləcə də, oxucu tərəfindən qavranılmasının nəticəsi olan bədii dünyanın qanunlarına riayət edir;

2) felin zaman formaları bədii mətn səviyyəsində hadisənin baş verdiyi anda real zamanla əlaqəni itirir və bədii əsərdə uydurulan indiki zamanla, yəni onlara yeni mənalar verən və təsvir olunan hadisələrin ardıcılığı ilə əlaqələndirilir. Felin bir zamanı formasında toqquşan mənalar bir-birini inkar etmir, əksinə, qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bədii mətn səviyyəsində zaman kateqoriyasının ifadə xüsusiyyəti də məhz zaman formasının mürəkkəb semantikasından ibarət olur;

3) müəllif və personajın zaman yarımsteminin dəyişdirilməsinin və əvəzlənməsinin nəticəsi olan felin zaman formaları indiki və keçmiş bədii zaman hərəkətlərinin reallaşmasında əsas ekspressiv potensiala malikdir.

İşin aprobeiası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı və nitq mədəniyyəti kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müntəzəm surətdə kafedra iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya mövzusu üzrə Respublikanın müxtəlif nəşrlərində və xaricdə (Rusiya) müəllifin 9 elmi məqaləsi və II Respublika Elmi Konfrasına təqdim olunan məruzənin tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 120 səhifə olub, giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş elmi və bədii ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzusunun seçilməsi və onun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin elmi yeniliyi müəyyənləşdirilir, onun əsas məqsədi və konkret vəzifələri göstərilir, işin obyekt və predmeti xarakterizə edilir, praktik və nəzəri əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan müddəalar şərh olunur.

“Bədii mətn dilinin tədqiqinin nəzəri prinsipləri” adlanan *birinci fəsildə* mətnin əsas dilçilik problemlərinin təyini ilə bağlı məsələlərə, bədii mətnin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, bədii zaman anlayışı və mahiyyətinin açıqlanmasına, onun əsas xassələrinə həsr olunur. Bu fəsil üç bölmədən ibarətdir.

“Mətnin əsas dilçilik problemləri” adlanan birinci bölmədə mətn anlayışı problemlərini nəzərdən keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin dolğun hesab oluna biləcək tərfi hələ də mübahisəli olub və tam şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Şübhəsiz, istənilən mətnin, hər şeydən əvvəl, kommunikativ vahid kimi çıxış etməsi

mübahisə doğurmur. Bununla yanaşı, mətn kommunikativ akt və onun komponentləri nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmalıdır.

Mətnin təhlili onun kəmiyyət və keyfiyyət kimi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirməsinə imkan verir. Məkan və kəmiyyət xüsusiyyətləri mətn və onun elementlərinin xətti uzunluq ölçüsünü (“həcm”); mətnin üzlənməsi və həmin üzlərin mütənasibliyini; elementlərin kəmiyyəti, ardıcılığı, paylaşdırılması və xüsusiyyətlərini; təkrarlanan və vahid elementlərin mövcudluğunu; elementlər arasındakı semantik əlaqələrin (irəli və geri) istiqamətlərini və s. özündə ehtiva edir. Keyfiyyət xüsusiyyətləri forma və məzmunun qarşılıqlı asılılığını meydana çıxarmağı, kommunikativ intensiya və kommunikativ təsir arasındakı asılılığı izləməyi təmin etməyə, mətnin növ və janrını, onun müəyyən funksional üsluba aid olduğunu aydınlaşdırmaqla mətnlərin universal tipologiyasının yaradılmasına imkan verir.

Müxtəlif alimlərin “mətn” anlayışı haqqında mülahizələrini nəzərdən keçirərək, prof. İ.R.Qalperinin mətn kateqoriyasını dəqiqliklə əks etdirən tərifinin üzərində dayanaq: “Mətn – bitkin yazılı sənəd formasında obyektivləşdirilmiş, sənədin tipinə uyğun ədəbi şəkildə araşdırılan, ada (başlığa) və bir sıra başqa vahidlərə (söyləmədən böyük vahid) malik, müəyyən məqsədyönlü və pragmatik quruluşlu, müxtəlif növ leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələri birləşdirən nitq yaradıcılığı prosesinin məhsuludur”.¹ İ.R.Qalperin mətni “şifahi nitqin parametrlərindən fərqlənən parametrlərə malik nitq yaradıcılığının xüsusi növü” kimi səciyyələndirir. Bu tərifdə mətnin həm daxili, həm də xarici xarakteristikası, yəni onun ən kiçik vahidlərə bölünməsi və eyniləşdirilməməsi, onun adresatla əlaqəsi, adresata yönəlməsi və nəhayət, yazı xarakteri nəzərə alınır.

“Cümlə, frazafövqü vahid, mətn” adlı *ikinci bölmədə* mətn dilçiliyi vahidlərinin tədqiqi diqqət mərkəzində durur.

Cümlə dil vahidi kimi, mətnədə hər zaman konkret müəllif fikri olduğu halda, yalnız mücərrəd hadisənin nümunəvi təsviridir və o, dil vahidlərindən ibarət mətnin məzmunu ilə eyni deyil.²

Mətn isə obyektin distinktiv əlamətlərinin çox və ya az dərəcədə prosesin aydınlıq gətirə bilən, bir növ, ayrılan anıdır.

Frazafövqü vahid, mürəkkəb sintaktik vahid, nəslrlə yazılan (prozaik)

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с. 18

² Гайбова М.Т. Прагмалингвистический анализ художественного текста. Баку: АГУ, 1986, с. 22

bənd kimi adlandırılan mətn vahidi bədii bütövün ifadə planı ilə məzmun planını bir-birinə bağlayan əsas hissədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazafövcü vahidin öyrənilməsi nitq sisteminin tədqiqi üçün şərait yaradır və bir çox dilçilərin fikrincə o, qrammatikanın ümumi nəzəriyyəsi sisteminə daxil edilməlidir.

Frazafövcü vahid cümlələrin mexaniki cəmi deyil, əksinə, keyfiyyətli, parametrləri cümlə parametrlərindən son dərəcə fərqlənən yeni məna quruluşlu törəmədir; o, əlaqəli nitq kontekstində məna bütövlüyünə malik bir neçə müstəqil cümlədən ibarət mürəkkəb quruluşlu vahiddir və tamamlanmış ünsiyyət hissəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, 1) mətn geniş mənada (makromətn) bütöv bir nitq məhsuludur; 2) dar (mikromətn) mənada mətn frazafövcü vahiddir (mürəkkəb sintaktik vahid).

Birinci fəslin bu bölməsində bədii mətnin xüsusiyyətləri də araşdırılır.

Əgər nitq məhsulu kimi, mətn üçün gerçəklik-məna-mətn səciyyəvidirsə, Q.V.Stepanovun fikrincə, bədii mətndə bu, “gerçəklik-obraz-mətn” kimi fərqləndirilir. Bütün bunlar obyektiv gerçəklik və fantaziyanın, həqiqət və uydurmanın əks olunmasından ibarət birləşməni nümayiş etdirir. Bədii mətndə həqiqət mühiti, anlayış mühiti və məna mühiti kimi əsas kəmiyyətlər aşkar edilir.

Bədii mətn zaman və məkan cəhətdən sət şəkildə məhdudlaşan və elementləri sonrakı inkişafa, istisna və yaxud əvəzlənməyə məruz qalmayan qapalı bədii sistemi təşkil edir. Bədii mətn xüsusi ünsiyyət forması kimi adresant, məlumat, adresat, şifrə, şifrələnmə, şifrələrin açılması və bu kimi elementlərin, eləcə də 1) mətnin məlumatlandırma xarakterinin; 2) kommunikativlik xüsusiyyətinin; 3) şifrə sisteminin qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətlərinin; 4) şifrələnmə, şifrələrin açılması prosesinin şərh xarakterinin; 5) yazıçı ilə oxucunun qarşılıqlı münasibətinin; 6) üslubi nişanələrin tədqiqinə ehtiyac duyur.

M.T.Qayıbovanın bədii mətnə verdiyi izahat onun xüsusiyyətlərini daha dəqiq əks etdirir: “Bədii mətn – kommunikasiyanın xüsusi forması, ünsiyyətin – vasitəli bədii ünsiyyətin xüsusi elementi olub, ifadə planı və məzmun planının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan estetik fəaliyyət növlərindən biridir”. Bədii mətndə kommunikativ aspektin vasitəliliyi: birincisi, müəllifin gerçəkliyə münasibətinin birbaşa deyil, personajların dərk edilməsi prizmasından təyin edilir; ikincisi, müəllif və oxucu ümumi kommunikantlar hesab olunur; üçüncüsü, kommunikativ aktın baş verməsi

bədii əsərin mətnindən asılı olmayan bir çox amildən irəli gəlir.¹

Bədii əsəri bənzətməsiz, lövhə və mənzərəsiz, ricasət və haşiyəsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Burada dilin obrazlılığına, bədiiyyətinə, təsvirin əlvanlığına, fikrin emosional ifadəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Rəmzlərin, müxtəlif səpkili məcazların, boya və rənglərin çoxluğu, dilin şairənəliyi, obrazın ifadəliliyi, əsərin bədii-fikri tutumunu artırır, oxucunu təsvir olunan hadisələrdən ayrılmağa qoymur.²

Bu fəslin “Bədii zaman anlayışı və onun mənasının açıqlanması” adlı *üçüncü bölməsi* bədii zamanın öyrənilməsi məsələsinə həsr edilmişdir.

Temporallıq anlayışı qrammatik zaman kateqoriyasından daha geniş olub, fəlsəfi zaman kateqoriyasının dilin qrammatik, leksik və uyğunlaşdırılmış ifadə vasitələrini özündə birləşdirir. Zaman münasibətlərinin strukturu, realilər mühiti ilə uyğunluq yalnız mətn səviyyəsində təzahür oluna bilər. Bu, zaman kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərinin cümlə səviyyəsində təyin olunmayan mətn kateqoriyası kimi qiymətləndirilməsi zərurətini sübut edir.

Bədii zaman kateqoriyası yaranarkən, bir zaman müstəvisindən digərinə əsas keçid kimi, bir qayda olaraq, tərz-zaman formalarından deyil, leksik sistemlər, üslubi üsullar, kompozisiya, qrafik vasitələrdən (işarələmə, müxtəlif şrift növləri) istifadə edilir. Bədii əsərin səciiyyəvi xüsusiyyəti müəllif və ya oxucunun real nitq anı ilə birbaşa zaman uyğunluğunun və personajlar aləminin müəllif və oxucu zamanına uyğun temporal quruluşunu yaradan tərz-zaman formasının olmamasıdır.

Dilçilik tədqiqat metodu baxımından, bədii zaman dedikdə, zaman xəttində sıfırdan başlayan hesablamaların, qaydaya salınmış və əlaqələndirilmiş hərəkətlərin mövcudluğunu şərtləndirən (“...-dan² əvvəl”, “...-dan² sonra” ardıcılığı) və yazıçı tərəfindən zaman münasibətlərinin quruluşunu müəyyən etməyə, qrammatik zaman və onun fəlsəfi anlayışını özünə tabe etməyə imkan yaradan hərəkət əlaqəsinin olduğu zaman sistemləri (süjet, müəllif, oxucu zamanı) çoxluğunun qarşılıqlı təsiri başa düşülür.

Dissertasiyanın “Bədii zamanın aspektual-temporal forma variantları” adlanan *ikinci fəslində*, bədii əsərdə bədii zamanın ifadə vasitələri, məhz mətnin yaranması zamanı yaranan tərz-zaman formaları araşdırılır, bədii zamanın yaradılmasında kontekstin qrammatik olmayan elementləri ilə

¹ Гаибова М.Т. Текст и культура // Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri, Bakı: Mütərcim, 2008, c. 84-89

² Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2005, s. 23

qarşılıqlı təsirindəki rolu müəyyən edilir. Bu fəsil 8 bölmədən ibarətdir.

Bu fəsildə bədi zaman formalarının aspektual-temporal variantları (formanın qrammatik semantikasi) təhlil edilmişdir.

Məsələn, indiki indefinit (İİ) funksiyalarından biri olan aktual İİ-ni nəzərdən keçirək.

Lord answered confidently, "Because what we have here will be useful? And there are ways of handling it" (Strong Medicine, p.214).

Aktual İİ-nin indiki zaman oriyentasiyasının vektorlu sıfır¹ oxu boyunca hərəkət etməsi; hərəkətin vahidliyi; hərəkətin zaman dairəsində məkanı ilə səciyyələnilir.

Hərəkətin lokallıq/qeyri-lokallıq seması tərz-zaman formasının əlamətlərindən biridir. Məsələn, davamedici formalar hərəkətin lokallığını ifadə edir (Present Continuous), lakin digər tərəfdən, Present Indefinite də hərəkətin lokallığını ifadə edir, yəni həmin semaya olan belə oppozisiyanı xarici amillər – leksik və qrammatik, yaxud onların birləşməsi göstərə bilər.

Aktual İİ substitusiya amili, yəni İİ-nin indiki davamedici (İD) forma ilə felin leksik çalarının imkan verdiyi hallarda əvəz olunması ilə səciyyələnilir. Aktual İİ-in reallaşması üçün münasib kontekstin mövcudluğu zəruridir; sonrakı konkret hərəkəti təmin edən felin əmr forması, zaman kontinuumunda hərəkətin lokallaşmasına şərait yaradan *now, here* göstəricilərinin olması vacib sayılır, *now* danışanın söylədiyi vaxtı bildirir, *here* isə danışana yaxın olmağı işarə edən söyləmin yerini, məkanı bildirir.²

What we have here parçasında İİ forması “indi” mənası ilə səciyyələnilir, yəni bu forma *what we are having here* İD forması ilə əvəzlənə bilər, *here* məkan göstəricisi isə burada hərəkətin zaman daxilində lokallıq əlamətini bildirir.

Aktual İİ-yə personajlar planında, xüsusilə dialoji nitqdə rast gəlmək olur, lakin nəql edənin planında da işlədilə bilər. Personajlar planında aktual İİ vahid hərəkəti ifadə edir, hərəkətin çoxluğunun ifadəsində isə neytral olur. A.Heylinin əsərlərində aktual İİ-yə olduqca nadir hallarda təsadüf olunur, yəni fel formalarının “indi” və “hal-hazırda” mənaları mövcud olduqda, yazıçı İD-dən istifadə edir. İndiki zaman formaları hərəkət edən şəxslərin “indiki”, onların “bu saat, hal-hazırda” mənası ilə səciyyələnilir və bununla da, bütöv vahidin – müəllif və oxucu nöqtəyi-nəzərindən keçmiş

¹ Vektorlu sıfır nöqtəsi zamanın davamlılığında (kontinuumunda) hərəkətlərin sıra ilə düzülüşü, ardıcılığını ifadə edən zaman xətti üzərində başlanğıc nöqtəsidir.

² Yule G. Pragmatics. Oxford University Press, 1996, p. 13

ideya ilə bağlı mətnin bir hissəsi olur. Bütün bu mənalar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir və bədii mətn səviyyəsində vahid bir forma kimi çıxış edir, çünki bu, çoxmənəliliklərin əlaməti sayılır. Formanın çoxmənəliliklərinin onun müxtəlif səviyyələrdə göstərdiyi fəaliyyətin nəticəsidir.

Personajın obrazı və onun fərdi zamanı mətnin elementi sayılan dialoji nitq parçasını birləşdirir. Bədii zaman xüsusiyyətlərini dərinə dərk etmək üçün qarşılıqlı təsirdə olan zaman sistemi çoxluğunu nəzərə almaq lazımdır. Bədii indiki zaman indiki indefinit forması ilə ifadə olunduqda, normal danışq şəraitini səciyyələndirən şərtin yerinə yetirilməsi təqlid edilir, daha doğrusu, danışanın yaratdığı mətndə işlətdiyi zaman, dinləyənin mətni mənimsədiyi zamanı ilə sinxron vəziyyətində olur və nəticədə, oxucuda personajların başına gələcək hadisələrin gerçəkliyi barədə xəyal yaranır.

Aktual İİ müxtəlif variantlarda çıxış edə bilər. Məsələn, bir variantda sıfır vektoruna uyğun konkret hadisənin ifadə edilməsi gözlənilir, digərində isə hesablaşma nöqtəsilə üst-üstə düşən gələcək və keçmiş mühətlə bağlı geniş indiki zamanın ifadə olunması mümkündür. Aktual İİ həmçinin bir anla, yaxud daha böyük zaman kəsiyi ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, ikinci fəsildə A. Heylinin əsərlərində zaman əlaqələrinin araşdırılması nöqtəyi-nəzərindən mətnin kontekstoloji, qrammatik və analitik-təsviri təhlil metodları ilə bədii zamanın ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Bu fəsildə mətnlərin dəqiq təhlilinə əsaslanaraq, başlıca əlamətlərdən biri olan zaman əlaqələrinin leksik ifadə vasitələrlə birləşməsi və bir tərz-zaman formasının digəri ilə əvəz olunduğu ingilis dili felinin tərz-zaman formalarının işlədilməsi aşkar olunmuş və onlar haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “Bədii zamanın kompozisiya-üslubi funksiyaları” adlı *üçüncü fəsl* 6 bölmədən ibarətdir. Bədii zamanın kompozisiya-üslubi funksiyaların təhlili, zaman qatlarının bir-birinə keçdiyi və hadisələrin xronoloji ardıcılığı ilə səciyyələnen mətndaxili əlaqələri müəyyən etməyə imkan verir. Kompozisiya əlamətinə görə (formanın bu və ya digər ifadə şəklinə düşmək qabiliyyəti), indiki indefinit (qeyri-müəyyən), indiki davamedici, indiki perfekt (bitmiş), keçmiş indefinit, keçmiş davamedici, keçmiş perfekt zamanlarının kompozisiya-üslubi funksiyalarını ayırd etmək mümkündür. Məsələn, aşağıdakı mətn parçasında keçmiş indefinit zamanını (Kİ), nəqli Kİ zaman funksiyalardan birini nəzərdən keçirək.

He spoke into the telephone again and Christine returned to the office window which was on the main mezzanine floor. Head tilted back to

keep the cigarette smoke from her eyes, she looked casually across the city. Directly ahead, through an avenue of space between adjoining buildings, she could see into the tight, crowded rectangle of the French Quarter. With midnight an hour away, it was early yet for the Quarter, and lights in front of late night bars, bistros, jazz halls, and strip joints – as well as behind darkened shutters – would burn well into tomorrow morning (Hotel, p. 4).

Məndən də göründüyü kimi, nəqli Kİ bir istiqamətdə inkişaf etdiyindən, sabit vəziyyətli kəmiyyət kimi təqdim oluna bilər. Nəqli Kİ forması üçün hərəkətlərin sıralamasını saxlamaq vacib sayılır.

Nəqli Kİ keçmiş indefinit zaman formasının ən səciyyəvi funksiyası hesab olunur. O, hərəkətin ardıcılığı ilə xarakterizə olunur və hərəkətin zaman oxu üzərində ciddi ardıcılığı ilə izah edilir. Burada diskretlik və diskretsizlik anlayışlarından söhbət açmağı vacib bilirik. Diskretlik hadisələrin tərkib hissələrinə ayrılaraq, zamanın ölçüldüyü hadisələr zəncirinin yaradılması hesabına əmələ gəlir. Diskretsizlik hər verilmiş epizodun ümumi hadisə axınına daxil olması hesabına yaranır. Nəqli Kİ üçün təsvir olunan hadisələrin ardıcılığını ifadə edən eyni qrammatik formanın təkrar olunması səciyyəvi hesab olunur.¹

Hərəkətlərin ardıcılığı *and* və *before* bağlayıcıları ilə ayrılan sadə ardıcılıqla ifadə olunur. *And* bağlayıcısı ardıcıl hərəkətləri ifadə etməklə həmcins xəbərlərin kompozisiya vasitəsi kimi çıxış edir, yəni hərəkətlər situasiya əsasında kimi mövcud olmadığı eyni müstəvidə inkişaf edir. Birləşdirici konstruksiyanın hissələri arasındakı məna əlaqələri təkcə bağlayıcı vasitəsilə deyil, həm də qoşulma və mətn parçalarının vahid təhkiyə ilə tematik birləşməsi funksiyasının xas olduğu bir-birinə bağlı bütün hissələrin quruluşu ilə ifadə olunur.²

Qeyd etmək lazımdır ki, nəqli Kİ-dən eyni zamanda, *with midnight an hour away* kimi zamanın leksik markeri ilə birləşmədə istifadə olunur. Bu da bir növ təxəyyül dünyasından reallıq dünyasına ötürülən obyektiv gerçəkliyi nəzərə çarpdırır və bizi obyektiv dünya faktlarının vahidliyinə yaxınlaşdırır.

Keçmiş indefinit zaman forması ənənəvi nəqli keçmiş zamanın qrammatik funksiyasını itirir və indiki zamanın əks olunmasının mətni

¹ Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. М.: Высшая школа, 1979, с. 130

² Гаибова М.Т. Лингвистическое исследование. Единицы художественного текста. Баку: ADU, 2006, с. 97

funksiyasını qazanır. Retrospektiv zaman kəsiyində “məndəki zamanın hazırkı anından əvvəl” baş verən dövrdəki hadisələr şərh edilir.

Nəqli KI-in qrammatik formaları həyati hadisələri konkret olaraq nümayiş etdirir və təhkiyənin fərdiləşməsinə xidmət edir. Onlar, həmçinin, maddi aləmin təfərrüatlarını, vahid hadisənin müəyyənlişməsinə də əsərə daxil edir.

Beləliklə, üçüncü fəsildə bədii zamanın ifadə vasitələrinin kompozisiya-üslubi funksiyası baxımından mətnin kontekstoloji, üslubi və analitik-təsviri təhlil metodları ilə təyin edilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Göründüyü kimi, tədqiqat işində yalnız indiki və keçmiş zaman formaları araşdırılır, gələcək zaman formaları isə bədii zaman baxımından bir o qədər də mühüm rol oynamır, onlar təhkiyənin inkişafında təcrid olunmuş şəkildə işlədilir.

Dissertasiyanın “*Nəticə*” tədqiqatın əsas müddəaları və əldə olunmuş qənaətlər ümumiləşdirilir.

1. Apardığımız tədqiqat işindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, zaman münasibətlərinin strukturunu cümlə, yaxud frazafövqü vahid səviyyəsində deyil, məhz mətn səviyyəsində aşkar etmək mümkündür.

2. Bədii zaman və tərz-zaman formalarının səciyyəvi xüsusiyyəti zaman münasibətlərini təyin edə bilən zaman xəttindəki hesablaşma nöqtəsi sayılan sıfırın şərtlənməsi ilə ifadə olunur. Vektorda sıfır nöqtəsi mətn səviyyəsində şərtlənməni, zaman kateqoriyasının nisbi xarakterini, zaman kontinuumunda hərəkətlərin ardıcılığını ifadə edir.

3. Bədii əsər müəllif və oxucunun zamanına uyğun personajlar aləminin zaman strukturunu yaradan tərz-zaman formaları ilə müəllif və yaxud oxucu nitqinin real anı arasındakı bilavasitə zaman əlaqəsinin olmaması ilə səciyyələnir.

4. Tədqiqat işində tərz-zaman formaları kimi morfoloji vasitələr araşdırılır. Dildə temporalıq kateqoriyasının funksional-semantik nüvəsi sayılan tərz-zaman formalarının işlənməsi müəyyən maraq oyadır və buna münasib şərait yaradır. Bədii zamanın bu ifadə vasitələri bütöv mətnin təşkilində də iştirak edir. Nəticə etibarilə, bədii zaman, mətnin mahiyyətini öyrənmək və məndaxili münasibətləri aşkar etmək imkanı yaradan bütöv mətnin təşkili formalarından biri hesab edilə bilər.

Dissertasiyada təqdim edilmiş indiki və keçmiş zamanın tərz-zaman formaları və kompozisiya-üslubi funksiyalarının təhlili, onların işlənməsindəki qanunauyğunluqların, eləcə də onların təsnifatının bəzi əsaslarını müəyyən etməyə imkan verir.

5. Bu zamanların aspektual-temporal variantları yalnız müəyyən zamana məxsus müxtəlif təsnifatlara bölünür. İndiki və keçmiş zamanın indefinit variant formaları bir-birindən fərqlənir. Məsələn, indiki indefinitin aktual İİ, bölünəbilən İİ, davamlı və prospektiv İİ növləri mövcuddur, lakin keçmiş indefinit təkhərəkətli Kİ-ə, əlaqəli Kİ və bölünəbilən-əlaqəli Kİ-ə bölünür. Perfekt (bitmiş) formalar isə, əksinə, eyni variantlarla səciyyələnir. Məsələn, həm İP, həm də KP-in eksklüziv, inklüziv, bölünəbilən forma variantları mövcuddur. Davamedici formalarda da demək olar ki, belə bir meyl nəzərə çarpır. İD və KD-in hər ikisi bölünəbilən və prospektivlik mənasını bildirsə də, İD-nin aktual hərəkəti, KD-nin isə birdəfəlik hərəkəti fəaliyyət göstərir.

6. İndiki (Present Simple, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous) və keçmiş (Past Simple, Past Continuous, Past Perfect, Past Perfect Continuous) zamanın kompozisiya-üslubi funksiyaları bir-birinə uyğun gəlir. Buna görə də, bütün forma variantlarında müəllif nitqinə xas olan təsviri və təhkiyə funksiyalarını tədqiq etmək mümkündür.

Belə hesab edirik ki, keçmiş zamanın əsas qrammatik kateqoriya göstəricisi keçmiş zamanın perfekt forması hesab olunur. Lakin mətn materialının təhlili göstərir ki, keçmiş zamanın perfekt forması, bir qayda olaraq, yalnız xronoloji əlaqəli mətnlərdə “süjetdəki indiki zamanın” keçmiş qeyri-müəyyən ilə ifadə olunduğu retrospeksiya göstəricisi rolunu oynayır. “Süjetdəki indiki zaman”da indiki qeyri-müəyyən zaman olduqda, keçmiş plana keçid, keçmiş indefinit forması ilə yerinə yetirilir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək istərdik ki, keçmiş indefinit və keçmiş zamanın perfektindəki hadisələr ayrı-ayrı zaman planlarına aiddir. Buna görə də, biz perfektin bütöv bir zaman çərçivəsində (indiki, keçmiş və gələcək) öncəlik bildirmək kimi öz qrammatik funksiyasını artıq itirməkdə olduğunu söyləməyi mümkün hesab edirik. Keçmiş zamanın perfekt formasının təhkiyəsi “süjet keçmişinin” təyininə xidmət edir və keçmiş qeyri-müəyyən zamanın nitqdə işlədilməsinə uyğun gəlir.

A. Heylinin araşdırdığımız əsərlərindəki bədii zamana aid bu tədqiqat işi həmin problemin, sözsüz ki, tam həll edə bilməz. Bədii zaman - dərk edilməsi olduqca mürəkkəb, təzadlı və mücərrəd bir problemdir. Lakin ümid edirik ki, tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz nəticələr bu problemin gələcək tədqiqinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edəcək və mətn dilçiliyinin daha ətraflı tədqiqinə təkan verəcəkdir.

Bədii zaman kateqoriyası ilə bağlı bir sıra problemlər ədəbiyyatşünaslıqda da indiyə kimi birmənalı həllini tapmamışdır. Bunu, bədii əsərin quruluşuna dair alimlərin ayrı-ayrı təsəvvürləri, eləcə də təsvir olunmuş mühitə müxtəlif baxışlarının olması ilə izah etmək olar.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Художественное время как категория текста // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2002, № 4, s. 51-53
2. Единицы лингвистики текста // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2003, № 1-2, s. 172-175
3. Художественный текст как особая форма коммуникации // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2004, № 2, s. 73-76
4. Варианты форм и функции настоящего длительного времени в произведениях А.Хейли // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2005, № 3, s. 76-78
5. Формы и функции прошедшего перфектного времени в произведениях А.Хейли // AMEA-nın Filoloqiya məsələləri, Bakı: Nurlan, 2008, № 5, s. 173-181
6. Mətnin şərhində bədii zaman problemi / ADU, II Respublika Elmi Konfrasının Materialları, 2009, II hissə, s. 209-213
7. Формы и функции настоящего индифинитного времени в произведениях А.Хейли // Современные гуманитарные исследования, М., 2009, № 5, с. 99-102
8. Проблема композиционно-стилистических функций прошедшего индифинитного времени в произведениях А.Хейли // Qafqaz Universitetin Qənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı, Bakı, 2010, s. 474-476
9. О проблеме аспектуально-темпоральных вариантов форм и композиционно-стилистических функций настоящего перфектного времени в произведениях А.Хейли // Материалы международной научной конференции « Вербальные коммуникативные технологии – 2, Тбилиси, 2010, с. 15-18

THE BELLES – LETTRES TENSE AS A TEXT CATEGORY
(on the material of English language)

Summary

The survey is dedicated to the investigation of the tense in the literary text, that is, in the works of A. Hailey. The main goal is to study the essence of the belles-lettres tense, its role in the text and the complex investigation of expressive means of tense in the literary text.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references.

The introduction includes actuality of the theme, determines aim and tasks of the work, formulates methods of investigation, interprets object and subject of the research, reveals theoretical and practical significance and specifies approbation and structure of the dissertation.

The first chapter entitled “The theoretical principles of the study of language in the literary text” is devoted to the issues connected with the determination of the essential problems of the text linguistics, the study of the peculiarities of the literary text, the disclosure of the notion and the essence of the belles-lettres tense and its characteristics.

The second chapter called “The aspectual – temporal variants of forms of the belle-lettres tense” investigates the means of expression of the belle-lettres tense in the literary text, that is, aspectual – temporal forms evolving with the formation of the text. Moreover, this chapter determines their role in the creation of the belles-lettres tense with the interaction of the grammatical elements of the context.

The third chapter named “Compositional–stylistic functions of the belles-lettres tense” deals with the analysis of the compositional – stylistic functions of the literary text which establishes the innertextual relations characterized by the complicated interweaving of the temporal layers and the consequent order of events.

The main points of the dissertation are summarized in the conclusion.

İmza tarixi: 07.03.11

Format 60 x 84 1/16 Tiraj 100. Sifariş № _____.

«ADU NƏRƏYYATI» MMC. Bakı, R.Behbudov, 60.